

**"Religijne pisma polemiczne z lat 1692-1702 -
kulturowe dziedzictwo europejskiej myśli pietystycznej w
kontekście wielowyznaniowości wczesnonowożytnego Gdańska"**

**/ Religious polemical writings from the years 1692 to 1702 - cultural heritage of the European
Pietistic thought in the context of multi-denominationalism of early modern Gdansk /**

<http://pietyzm.umk.pl/>

Kierownik grantu:

dr Liliana Lewandowska

Projekt finansowany ze środków NCN - konkurs Sonata 11
(nr umowy UMO-2016/21/D/HS3/02410 do projektu badawczego nr 2016/21/D/HS3/02410)

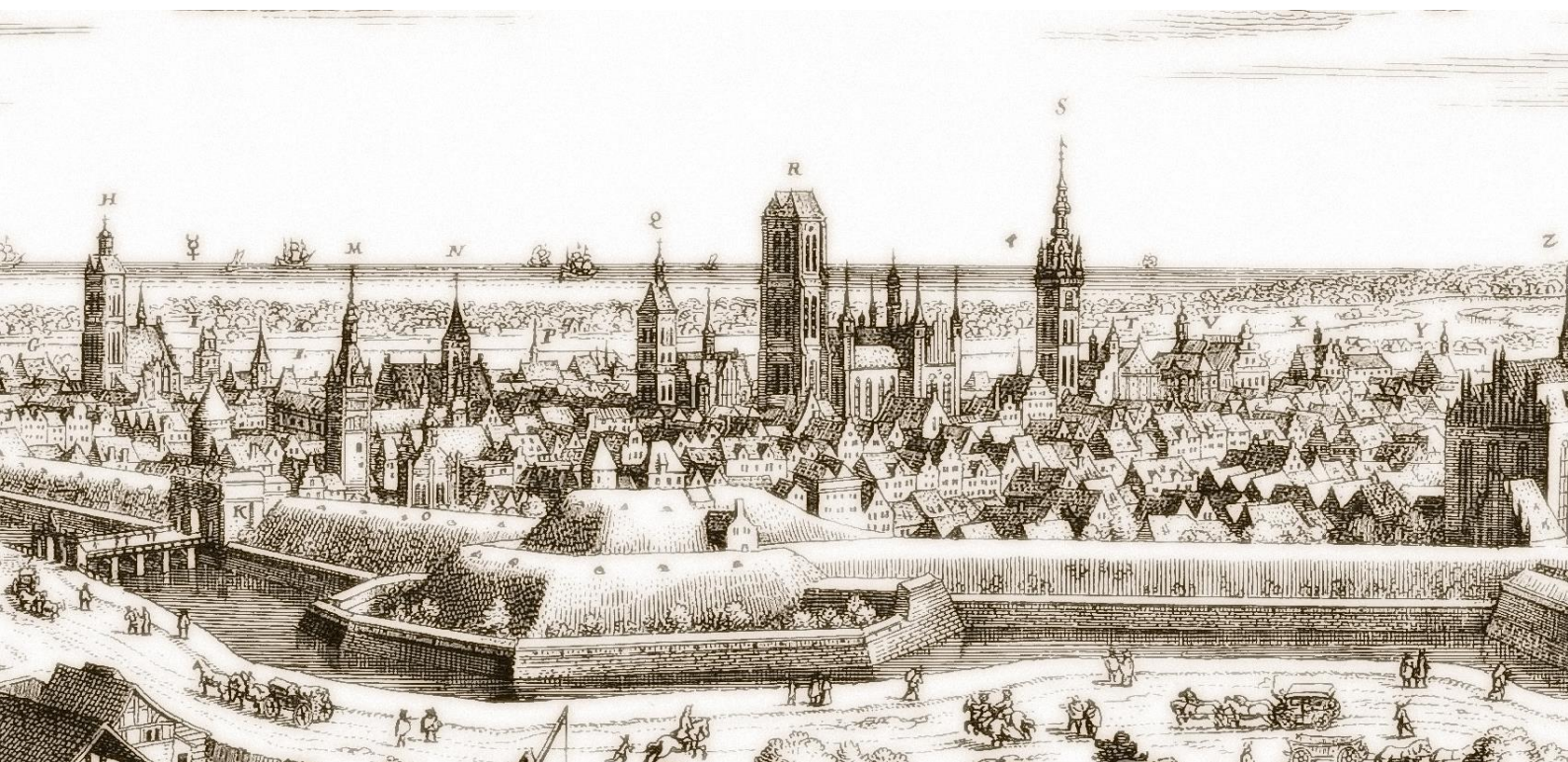
Termin realizacji: 5.01.2017 - 4.01.2020

NARODOWE CENTRUM NAUKI

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU
Biblioteka Uniwersytecka

Streszczenie projektu

(1) Celem projektu jest opracowanie unikatowego historycznego materiału źródłowego, obejmującego niezwykle interesujący wycinek historii gdańskiego Kościoła ewangelickiego, jakim była polemika teologiczna między pietyzmem a ortodoksją luterzańską na przełomie XVII i XVIII wieku. W centrum uwagi stoi dwóch teologów: dr Samuel Schelwig (1643–1715), kaznodzieja, pedagog, doktor i profesor

teologii i filozofii, bibliotekarz i rektor Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku Athenaeum, oraz Constantin Schütz (1646–1712), pastor kościoła NMP w Gdańsku, wice-senior Ministerium Duchownego w Gdańsku i zwolennik myśli Filipa Jakuba Spenera. Projekt ma na celu określenie genezy i okoliczności powstania i przebiegu sporu (w kontekście historycznym i kulturowym), jak i rzeczową analizę struktur myśli pietystycznej w oparciu o wybrane aspekty teologii pietystycznej i ortodoksyjnej w ujęciu porównawczym (w odniesieniu do teologii zachodnioeuropejskiej, jak i w kontekście ówczesnego wielowyznaniowego i wieloetnicznego społeczeństwa gdańska). Zagadnienie to będzie analizowane w kontekście wspólnych wartości i elementów europejskiego dziedzictwa kulturowego. Wybór takiego zagadnienia podyktowany jest faktem, iż obecnie nie dysponujemy w języku polskim żadnym pełnym, syntetycznym opracowaniem gdańskich sporów pietystycznych, a najbardziej adekwatne przedstawienie historii Kościoła ewangelickiego w Gdańsku, w tym także powyższej polemiki, pochodzi z 1863 r. i zostało napisane w języku niemieckim, przez co jest niedostępne dla wielu polskich badaczy i innych zainteresowanych tym zagadnieniem. Jest to zatem projekt w pełni odkrywczy, dotyczy bowiem materiału źródłowego, który stanowi bardzo cenne źródło do badań nad nowożytną historią Gdańska. W ramach projektu przeprowadzona zostanie analiza niemieckojęzycznych, wyselekcjonowanych, unikatowych tekstów pisanych źródeł historycznych o charakterze relacyjno-narracyjnym (pisma polemiczne, traktaty religijne, anonimowe listy, a także w pewnym stopniu ego-dokumenty oraz wydane drukiem rozporządzenia miejskie). Są to stare druki o różnej objętości i formacie, które ukazały się w latach 1693–1702 głównie w drukarniach gdańskich (Rhete, Stolle, Reiniger). Obecnie przechowywane są w rozproszeniu w zbiorach różnych bibliotek polskich i zagranicznych, a także w dużej mierze udostępnione jako obiekty ucyfrowione i upowszechnione w modelu Open Access. Badania naukowe umożliwią ustalenie genezy, chronologicznego i systematycznego przebiegu i zakończenia sporów pietystycznych oraz zrozumienie mechanizmów, które pozwalały teologom na uczestniczenie w debacie i odrzucanie argumentów przeciwników, a także ukażą zarówno teologiczny wymiar sporu o różnice dogmatyczne w doktrynie i ich rozumienie, jak i tło historyczne oraz kontekst kulturowo-społeczny konfliktu i osób w niego zaangażowanych.

(2) Metodologia: W ramach przeprowadzonych badań nad materiałem źródłowym zastosowana zostanie metoda filologiczno-historyczna z elementami hermeneutyki biblijnej. Analiza tekstów źródłowych obejmować będzie opracowanie starodruku oraz krytykę wewnętrzną (hermeneutykę) i interpretację (psychologiczną, socjologiczną, teologiczną). W praktyce analiza tekstu źródłowego doprowadzi do wyodrębnienia określonych zjawisk i wydarzeń związanych z prowadzonymi sporami pietystycznymi oraz ich wartościowania, a także umożliwi uporządkowanie zagadnień dogmatycznych oraz odczytanie i ewaluację wartości teologicznych prowadzonej polemiki.

(3) Wpływ spodziewanych rezultatów na rozwój nauki, cywilizacji, społeczeństwa: Rezultatem twardym projektu będzie pełna baza danych badawczych, dzięki której możliwym będzie ukazanie niezbadanego dotąd fragmentu historii Gdańska i gdańskiej gminy ewangelickiej na przełomie XVII/XVIII wieku. Stworzenie unikatowego zaplecza badawczego w postaci bazy surowych danych badawczych w otwartym dostępie umożliwi dalszy rozwój nauki, dając wielu naukowcom i zainteresowanym tak z Polski, jak i z zagranicy dostęp do wyselekcjonowanego materiału źródłowego i zwiększając możliwość ewaluacji wyników międzynarodowych badań w tym zakresie. Jednocześnie dane badawcze stanowiąc będą podstawę do przygotowania wielu opracowań powyżej opisanego zagadnienia zarówno od strony teologicznej, jak i historyczno-kulturowej, w tym edycji tekstów źródłowych, mniejszych przyczynków naukowych oraz rozprawy habilitacyjnej. Przewiduje się również możliwość promocji tego zagadnienia w formie popularnonaukowej, tj. np. wystawy i projekty na festiwalu nauki i sztuki.

Rezultaty miękkie: Opracowanie zagadnienia na bazie źródeł historycznych umożliwi ukazanie historycznego miasta Gdańska w kontekście istotnej europejskiej myśli teologicznej, kształtującej nie tylko duchowość chrześcijan, ale i społeczno-kulturową tożsamość nowożytnych społeczeństw miejskich. Projekt wpłynie na rozumienie mechanizmów rządzących wielowyznaniowym, wielokulturowym i kosmopolitycznym społeczeństwem gdańskim, a jego wyniki mogą przyczynić się do rozwoju regionalnych zainteresowań naukowo-badawczych, zwiększenia poziomu wiedzy o historii regionu pomorskiego i motywacji do kontynuowania badań w tym zakresie. Jest to zatem pierwszy taki nowatorski projekt, który idealnie wpasowuje się w aktualne tendencje naukowe, obejmujące regionalizację badań historycznych, i ma szansę wypełnić lukę poznawczą w badaniach nad historią nowożytną Kościoła ewangelickiego w Gdańsku.

Lp. Harmonogram pracy badawczej

1. [Opracowanie genezy, przebiegu i zakończenia sporu między ortodoksją luterańską a pietyzmem – poszukiwanie kontekstu historycznego i kulturowego](#)
2. [Opracowanie pism polemicznych – spór między ortodoksyjnym luteraninem Samuelem Schelwigiem \(Gdańsk\) a pietystą Constantinem Schützem \(Gdańsk\)](#)
3. [Opracowanie źródeł anonimowych, rozporządzeń miejskich i innych traktatów polemicznych, związanych ze sporem gdańskim](#)
4. [Struktury myśli pietystycznej w źródłach historycznych – opracowanie wybranych zagadnień teologii ortodoksyjnej i pietystycznej](#)
5. [Identyfikacja wszystkich osób zaangażowanych w spór \(w tym opracowanie krótkich biogramów\)](#)

Realizacja (struktura strony dedykowanej pietyzm.umk.pl):

- Linia czasu
- Źródła
- Surowe dane
- Glosarium
- Biogramy
- Literatura
- Dodatki
- Rekapitulacja

Kontakt:

dr Liliana Lewandowska

sekretarz naukowy

[Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu](#)

ul. Gagarina 13
87-100 Toruń

tel. (56) 611 43 88
fax. (56) 611 22 43

Liliana.Lewandowska (at) umk.pl
Liliana.Gorska (at) umk.pl

Zespół realizujący projekt:

dr Liliana Lewandowska - kierownik grantu, germanista, teolog [opracowanie materiału źródłowego - [pkt. 1-3 harmonogramu](#)]

dr Alicja Sumowska - wykonawca, historyk [przygotowanie biogramów wszystkich osób zaangażowanych w spór - [pkt. 5 harmonogramu](#)]

dr Marcin Sumowski - wykonawca, historyk [przygotowanie biogramów wszystkich osób zaangażowanych w spór - [pkt. 5 harmonogramu](#)]

mgr Adam Lewandowski - wykonawca, teolog [opracowanie wybranych zagadnień teologii ortodoksyjnej i pietystycznej - [pkt. 4 harmonogramu](#)]

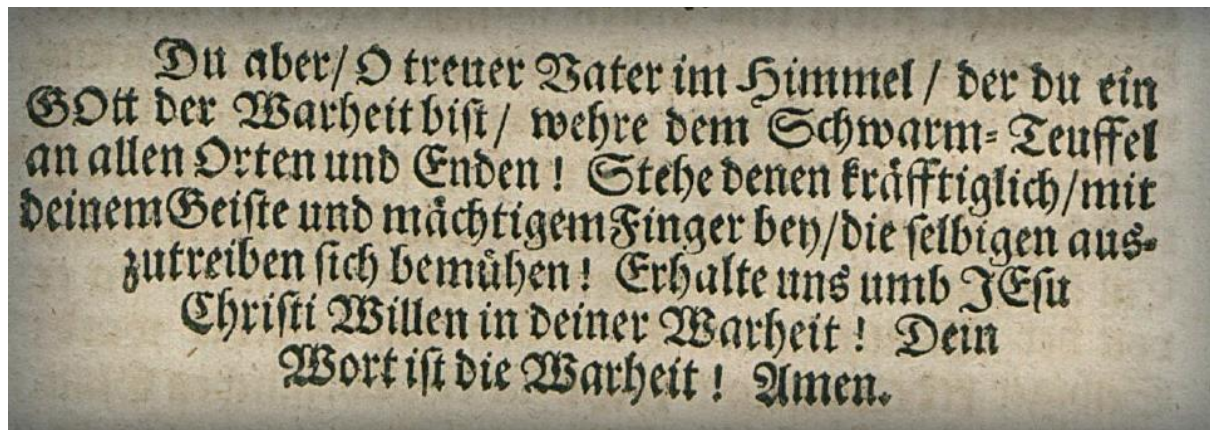

Opracowanie materiału źródłowego – surowe dane:

Pkt. 2 harmonogramu → [Opracowanie pism polemicznych – spór między ortodoksyjnym luteraninem Samuelem Schelwigiem \(Gdańsk\) a pietystą Constantinem Schützem \(Gdańsk\)](#)

Pkt. 3 harmonogramu → [Opracowanie źródeł anonimowych, rozporządzeń miejskich i innych traktatów polemicznych, związanych ze sporem gdańskim](#)

Materiał źródłowy drukowany z lat 1692/1693-1703:

1. [Gründliches und wolgesetztes Bedencken / Von der Pietisterey: Welches Zum Unterricht und Warnung / für die Christl. Gemeine / hier und an andern benachbarten Orten / Nebst Einer Vorrede / Dem öffentlichen Druck übergiebet / Und zu bedachtsamer Lesung und fleißiger Behertzung / wolmeinend recommendiret / D. Samuel Schelwig / Des Athenäi in Dantzig Rector, der Gemeinde zur H. Dreyfaltigkeit Pastor / und S. S. Theol. Professor. Dantzig 1693.](#)

2. [Johann Benedict Carpov: Außführliche Beschreibung Des Unfugs / Welchen Die Pietisten zu Halberstadt im Monat Decembri 1692. ümb die heilige Weyhnachts-Zeit gestiftet. Dabey zugleich von dem Pietistischen Wesen in gemein etwas gründlicher gehandelt wird. \[S.l.\] 1693.](#)

3. [Constantin Schütz: Christliche Erinnerung An die Evangelische Lutherische Gemeine in Dantzig / Wider einen ausländischen Verläumbder / Aus freudiger Bezeugung Eines guten Gewissens / Der Warheit zur steuer / Gestellet von Constantino Schützen / Pastore an der Ober-Pfarr-Kirchen. Dantzig 1693.](#)

4. [Samuel Schelwig: Denvnciation, gegen Herrn Constantin Schützen / Pfarern zu S. Marien / unter dem Titul Catalogi Errorum, Das ist Eines Registers Der Irrthümer / Vor E. WolEdlen und Hochweisen Rathe der Stadt Dantzig / Den 30. Augusti 1694. abgelegt von Samuel Schelwigen / SS. Theol. D. prof. Publ. Athenaei Rectore und zur Heil. Dreyfaltigkeit Pastore. Dantzig 1695.](#)

5. [Die Durch einen Brieff entdeckte Neue Schwärmer-Ligue wider Herr D. Spenern. Jehna 1695.](#)

6. [Constantin Schütz: Apologia Catalogo Schelquigiano Opposita ad Magnificum Senatam Gedanensem. Das ist: Constantini Schützens / Pastoris an der Ober-Pfarr-Kirchen zu Sanct Marien: Gänzliche Verantwortung / Wider den von Hr. D. Sam. Schelwig aufgebrachten Catalogum Errorum Schützianorum. Dantzig 1694.](#)

7. [Samuel Schelwig: Kurtze Wiederholung Der Evangelischen Warheit / Zu einigen Lehr-Puncten / Betreffende die Artickel Vom Gesetz und Evangelio / Vom Glauben und den Wercken / Von der Rechtfertigung und Heiligung. Um der unverantwortlichen Neugierigkeit zu steuern / und die Recht-Gläubige für Gefahr und Schaden zu warnen / Wolmeinend zu Papier gebracht / Von D. Samuel Schelwigen / Des Athenaei in Dantzig Rectore und Professore, wie auch zur H. Dreyfaltigkeit daselbst Pastore. Franckfurt und Leipzig 1695.](#)

8. [Johann Arndt: Informatorium Biblicum, Das ist Etliche Christliche Erinnerungs-Puncten / So als ein Denckmahl im Eingang einer Bibel sollen geschrieben werden: Aus deren kurtzen Information ein Christ](#)

ein beständigen Grund Christlich zu leben / und selig zu sterben / fassen und schöpfen möge: Durch Johannem Arnd, General-Superintendenten des Fürstenthums Lüneburg. Dantzig 1695.

9. Samuel Schelwig: Eine Christliche Predigt / Von Außtreibung Des Schwarm-Teuffels / Am dritten Sonntage in der Fasten / Oculi genandt / Des 1695. Jahres auß Luc XI. 14. seqq. In der Kirchen zur H. Dreyfaltigkeit / bey sehr Volckreicher Versammlung / gehalten von D. Samuel Schelwigen / Prof. Publ. des Athenaei Rectore, und selbiger Kirchen Pastore: Nebenst einem Anhang / worinnen unter andern Von dem schwärmerischen Büchlein / Informatorium Biblicum genandt / kurtze Anregung gethan / Und ein Mittel Zum gütlichen Vergleiche fürgeschlagen wird. Dantzig 1695.

10. Constantin Schütz: Versicherung An die Christliche Gemeine/ Daß eine gründliche und gnugsame Verantwortung Wider Hr. D. Sam. Schelquigs ungegründete Auflagen bald folgen soll. [S.I.] [1695].

11. Constantin Schütz: Gründliche Vorbereitung Zu der gänzlichen Verantwortung / Weßwegen die Christl. Gemeine ist versichert worden: Betreffend das Informatorium Biblicum, und den Anhang / bey der Predigt Hrn. D. Samuel Schelquigs / Die Er von Austreibung des Schwarm-Teuffels gehalten: Sammt einer Abfertigung Der Erinnerung: gestellet von Constantino Schützen / Pastore an der Ober-Pfarr-Kirchen. Dantzig 1695.

12. Samuel Schelwig: Wolgemeinte und brüderliche Erinnerung / an (Titul) Herrn Constantin Schützen / Pfarern zu S. Marien / Wegen eines von ihm herausgegebenen halben Bogens / Versicherung an die Christliche Gemeine genant: Sirach. IV. 31. Schäme dich nicht zubekennen / wo du gefehlet hast / und strebe nicht wieder den Stroh. Dantzig [1695].

13. Samuel Schelwig: Schriftliche Nachricht / An E. Ehrw. Ministerium in Dantzig / Wegen deß Büchleins / Informatorium Biblicum genandt / Abgestattet von D. Samuel Schelwigen. Hiebey werden die Schein-Gründe Herrn Constantin Schützens / Wie auch einige von dessen neuen Irrthümern / worinnen er sich in der so genandten gründlichen Vorbereitung jämmerlich verwickelt hat / angeführet und gründlich wiederleget. Dantzig [1695].

14. Samuel Schelwig: Itinerarium Antipietisticum, Das ist Kurtze Erzehlung einiger Dinge / so Er auff seiner / schon im vorigen 1694sten Jahre verrichteten Reise / der Pietisten wegen / in Teutschland wahrgenommen / Auff Veranlassung zweyer Pasquillen / numehr Durch öffentlichen Druck gemein gemacht 1695. Stockholm 1695.

15. Andreas Stübel: M. Andrea Stübels oder Stiefels von Dreßden / SS. Theol. Baccal. Rede mit GOTT über dem / Was Antipietistische Geister An. 1699. zu Marckte gebracht; Und zwar unter andern nahmentlich: [...] D. Samuel Schelwig Rect. und Past. zu Dantzig in safft- und krafftloser Abfertigung. M. Fried. Christian Bücher Pred. zu Dantzig per Platonem mysticum in Antipietista redivivum etc. Insertae sunt Epistolae ad [...] D. Schelwigium, M. Bücherum [...]. Franckfurt 1700.

16. Das Unvergleichliche Bild Orthodoxorum Orthodoxissimi: i. e. Dn. D. Samuelis Schelwigii, Prof. Past. ac Rect. Gymn. Gaedan. Welches ehemals schriftlich von Dem Wohl-Edlen / Vesten und wohlweisen Herrn Ernst Langen / Raths-Verwandten und Richtern der alten Stadt Dantzig / sehr nette mit den naturälsten Farben in dieser Retorsion und Apologia gestellet / Itzo aber der curiösen Welt zum Nachsinnen zum Druck befördert von Einem Liebhaber der Catholischen Wahrheit / F. F. Amsterdam 1700.

17. Samuel Schelwig: Versicherung / Daß seinem Widersacher / dem greulichen iedoch ohnmächtigen Feinde Aller redlich-gesinneten Lehrer im H. Predigt-Ampte / Der Evangelisch-Lutherischen Kirchen / Auff dessen gifftige Läster-Schrift / Retorsio und Apologia genannt / In kurzem / mit Gottes Hülffe / durch den Druck außführlich geantwortet werden solle. Amsterdam 1701.

18. Friedrich Christian Bücher: Lutherus Anti-Pietista, d. i. D. Martin Luthers Schriftmäßiges Urtheil Von dem Pietismo Aus seinen Schriften / und denen / von den Fanaticis Selbst angeführten Zeugnissen treulich colligiret Von Friderich Christian Büchern / Predigern an der Alstädtischen Pfar-Kirchen in Dantzig. Wittenberg [1701].

19. Schluß E. Rahts Der Stadt Dantzig / Die zwischen Hn. Ernst Langen / und Hn. D. Samuel Schelwig / wie auch Hn. M. Friedrich-Christian Bücher entstandene Mißhelligkeiten betreffende. Dantzig 1701.

20. Samuel Schelwig: Pomum Eridos, Das ist: Der unglückseelige Zanck-Apfel / So unter E. Ehrw. Ministerium zu Dantzig gefallen / In einer Manifestation, Remanifestation, Und Nöthigen Anmerkungen bey letztgedachter Schrift / fürgestellet / Und der Beurtheilung des Christlichen und vernünftigen Lesers übergeben / von D. Samuel Schelwigen. [S.I.] 1702.

21. Constantin Schütz: Heilsame Artzeney Gegen Herr Doct. Samuel Schelwigs / eigenen und eingemachten Zanck-Apfel: Den Giff seiner lüsternden und beißigen Zähne Damit abzureiben: Aus der Wahrheit in der Furcht GOttes zubereitet und fürgetragen von Constantino Schützen / Pastore an der Ober-Pfarr-Kirchen. [S.I.] 1702.

22. Samuel Schelwig: Antwort / Auff die so genannte Notification und Declaration. Gedruckt im Jahr 1702.

23. Samuel Schelwig: Ehren-Rettung / Entgegen gesetzt den unchristlichen Lästereien / Ernst Langens / Eines abscheulichen Schwärmers / und grimmigen / jedoch ohnmächtigen Feindes / aller treuen Diener Christi / so die Evangelische Warheit wider die falsche Apostel und betrügliche Arbeiter vertheidigen. Im Jahr Christi MDCCIII [1703].

Material źródłowy drukowany z lat 1693-1705:

1. Philipp Jacob Spener: Gründliche Beantwortung Einer mit Lästereien angefüllten Schrifft / (unter dem Titul: Außführliche Beschreibung Des Unfugs der Pietisten m. f. w.) Zu Rettung der Warheit / und so seiner als unterschiedlicher anderer Christlicher Freunde Unschuld. Franckfurt am Mayn 1693.

2. Peter Ranisch: Kurtzer Bericht wie die Pietisten auff Chur.Fürstl. Brandenburgischen Befehl nach Inhalt des von der Theologischen und Juristen Facultäten der Universität Jena eingeholten Urthels den 21. May / Anno 1694. aus Halberstadt ausgeschaffet worden / in einem Schreiben an Hn. Constantinum Schützen / Predigern in Dantzig / mit Übersendung der hierzu gehörigen Beylagen / eilfertig gestellet von M. Petro Reinischen. [S.I.] 1694.

3. M. N. H. Brieff / von Jetzigen Theologischen Streitigkeiten in Teutschland. [S.I.] 1695.

4. Philipp Jakob Spener: Freudiges Gewissen / gegen Herrn D. Samuel Schelwigs / unbillige Zunütigungen / mit Versicherung vermittels göttlicher gnaden bald folgender gründlichen verantwortung. Berlin 1695.

5. Samuel Schelwig: Unerschrockenes Gewissen, Für Herrn D. Philipp Jacob Spenern, Mit welchem Er den nicht gesuchten, aber numehr öffentlich angebotenen Krieg des Herrn, Zur Beschirmung der Evangelischen Warheit, gegen die Pietistische Schwärmerey, freudig antrit, Rom.IIX. 31. Ist Gott für uns / wer mag wider uns seyn. [S. I.] 1695.

6. Philipp Jakob Spener: Freudige Gewissens Frucht / In Ableinung derer VOn Herrn D. Samuel Schelwigen / Des Gymnasii zu Dantzig Rectore und Professore auch Pastore zur heiligen Dreyfaltigkeit / gegen Ihn geführter Beschuldigungen / Untersuchung dessen kurtzen Wiederholung der Evangelischen Wahrheit / Und Beantwortung Seines so genannten unerschrockenen Gewissens. Berlin 1695.

7. Im Namen JESU! Christ-Lutherische Vorstellung / In deutlichen Aufrichtigen Lehr-Sätzen / nach Gottes Wort / und den Symbolischen Kirchen-Büchern / sonderlich der Augspurgischen Confession, Und Unrichtigen Gegen-Sätzen / Aus (Tit.) Herrn D. Philippi Jacobi Speners /rc Schrifften / Zur Ehre des grossen Gottes / Erhaltung der Göttlichen Warheit / auch Beylage der Augspurgischen Confession, und der andern Symbolischen Bücher / Geistlicher Vereinbarung der aufrichtigen Theologen, Treuer Warnung der Rechtgläubigen Lutheraner / Christlicher Abmahnung der unberuffenen Irrgeister / auch Herrn D. Spenern selbst anlaß zu geben / sich von allen Verdacht bey der Lutherischen Kirchen zubefreyen / und zu Gottes Ehren / mit allen wolbewehrten Theologis, in Einigkeit des Geistes / der Lehre / und der Liebe / durch Göttlichen Beystand zuverharren / Aufgesetzt und publiciret / Von denen Theologis in Wittenberg. [S.I.] 1695.

8. Im Nahmen JESU! Derer Theologen zu Wittenberg Gnaden-Frieden- und Freuden-volles Gewissen / In dem Heiligen Geist / Aus rom. XIV. Über das / In der That / und Warheit / Unfreudige / und Unruhe / Aber den Schein / Titul / und blossen Nahmen nach / So genandte Freudige Gewissen / (Tit.) Hrn. Philippi Jacobi Speneri / der H: Schrifft Doctoris, der Kirchen zu Berlin Praepositi, und Churfl. Brandenburgischen Consistorial-Raths / In seinen unnötigen / unbefugten / und unzeitigen Schweren-Gerichten / wider dieselbe bezeuget / Allen Christlichen / warheitliebenden / und Aufrichtigen Augspurgischen Confessions-Verwandten / wegen unbeschuldeter Ehren-Rettung / wolmeinend

eröffnet. Lucae IX. v. 55. Wisset Ihr nicht / welches Geistes Kinder Ihr sey? Wittenberg 1695.

9. Philipp Jacob Spener: Gewissens-Rüge / über dessen Itinerarium Antipietisticum: Samt einem Anhang gegen Hn. D. Johann Benedict Carpzoven und Hn. D. Philipp Ludwig Hannekenium, Professores Theol. zu Leipzig und Wittenberg. Berlin [1696].

10. Samuel Schelwig: Uhrsachen / Warumb Er denen / so Ihn eine Zeither mit Schrifften angegriffen / noch nicht antworte : Nebst einer Versicherung / Daß Er Ihnen / samt und sonders / mit Gottes Hülffe nichts schuldig bleiben werde. [S.I.] 1696.

11. Samuel Schelwig: Gewissenhaffte Rüge Der Gewissenlosen Gewissens-Rüge / Welche Hr. D. Philipp Jacob Spener / Consistorial-Raht und Propst zu Berlin / Wegen des Itinerarii Antipietistici angestellet: Nebenst einer Brüderlichen Auffmunterung / An Herrn D. Carpzovium und Herrn D. Hannekenium, Der neuen Pietistischen Secte / wie bißher Christlich geschehen / also auch hinführo / in Hoffnung auff den GOTT der Warheit / hertzhafftig zu widerstehen. Dantzig 1696.

12. Philipp Christoph Zeise: Unverzagttes Gewissen / Für des Hn. D. Samuel Schelwigs in Dantzig so genandtem Unerschrockenem Gewissen (Für Hn. D. Philipp Jacob Spenern / rc.) Darinnen Er Ihn zugleich mit angetastet / und unbefugter Weise geschmähet hat / welcher Unfug hierinnen kürztlich der Gebühr nach abgewiesen wird / Nebst Einer vormals ertheilten schriftlichen Antwort auf drey Ihme vorgelegte Theologische Fragen / samt einiger Theologischen Facultäten ihren Responsis über dieselbe Psalm. LVI. vers. 5. 6. Ich wil GOTTES Wort rühmen / auf GOTT wil ich hoffen und mich nicht fürchten / was solte mir Fleisch thun? Täglich fechten sie meine Wort an / all ihr Gedancken sind daß Sie mir übel thun. Franckfurt und Leipzig 1696.

13. Philipp Christoph Zeise: Unverzagtten Gewissens Trost / Wider die neue unbefugter Weise Ihme angethane bößhafftige Lästerey von Herrn Doct. Samuel Schelwig / Rect. und Past. zu Dantzig / rc. Welcher Unfug abermahls hiemit der Gebühr nach abgefertiget wird Matth. V. vers. 11. 12. Selig sey ihr / wenn euch die Menschen um meinet willen schmähen und verfolgen / und reden allerley Übels wider euch / so sie daran liegen. Seyd frölich und getrist / es wird euch im Himmel wol belohnet werden. Denn also haben sie verfolget die Propheten / die vor euch gewesen sind. Ebr. XIII. vers. 18. Unser Trost ist der / daß wir ein gut Gewissen haben / und fleißigen uns guten Wandel zu führen / bey allen. Franckfurt und Leipzig 1696.

14. Samuel Schelwig: Die Sectirische Pietisterey / In denen Artickeln / Vom Verfall der Kirchen / von der Reformation, vom H. Predig-Ampte / vom Kirchen-Regimente / von hohen Schulen / Professoren / Ehren-Gradibus, Disputationen und dergl. / von der Philosophie und andern weltl. Studiis, vom Geistl. Priesterthum / von den Hauß-Versamlungen / die Collegia Pietatis genandt werden / Aus Hn. D. Philip Jacob Speners und seines Anhangs Schrifften / Zur Unterricht und Warnung Fürgestellt / Von Samuel Schelwigen / SS. Theol. D. Prof. Publ. Athenaei Rectore und zur H. Dreyfaltigkeit Pastore in Dantzig. [S.I.] 1696.

15. Samuel Schelwig: Die Sectirische Pietisterey / In denen Artickeln / Von der Freygeisterey / von Lehr-Büchern der Evangelischen Kirchen / von der Chiliasterey / von der Heil. Schrifft / und der hieraus entspringenden Erleuchtung / und von der Enthusiasterey / Aus Hn. D. Philip Jacob Speners und seines Anhangs Schrifften / Zur Unterricht und Warnung Fürgestellt / Von Samuel Schelwigen / SS. Theol. D. Prof. Publ. Athenaei Rectore und zur H. Dreyfaltigkeit Pastore in Dantzig. Ander Theil. Hamburg 1697.

16. Samuel Schelwig: Die Sectirische Pietisterey / In denen Artickeln / Vom Gesetz und Evangelio / vom Glauben / und den Wercken / von der Rechtfertigung und Heiligung / von der Wiedergeburt / von der Busse und Beichte / und von Mitteldingen / (Worinnen zugleich die Lehr-Puncte / die in der so genanten Gewissens-Frucht enthalten sind / geprüft worden /) Aus Hr. D. Philip Jacob Speners Und Seines Anhangs Schrifften / Zur Unterricht und Warnung fürgestellt / Von Samuel Schelwigen / SS. Theol. D. Prof. Publ. Athenaei Rectore und zur H. Dreyfaltigkeit Pastore in Dantzig. Dritter Theil. [Dantzig] [1696-1697].

17. Philipp Jacob Spener: Eilfertige Vorstellung / Daß Hr. D. Samuel Schelwig Pastor und Rector in Dantzig In Seiner herausgehenden so genandten Sectiris. Pietisterey Auff die welche er derselben anklaget / nichts sectirisches gebracht habe / auch in andern Beschuldigungen unterliege. Halle 1696.

18. Samuel Schelwig: Erweiß / Daß Hr. D. Philipp Jacob Spener / In der Eilfertigen Vorstellung sich sehr übereilet / Und daß Die Pietisterey / in denen bißher ausgeführten Artickeln / mehr als zuviel Sectirisches an sich habe / Auch der Erweisende sonst in keiner Beschuldigung unterliege / Nebenst Einer Zugabe / des Hn. Lic. Rechenbergs unlängst ausgegebene Protestation betreffend. Dantzig 1697.

19. Philipp Jacob Spener: Völlige Abfertigung Hn D. Samuel Schelwigs / Rectoris des Gymnasii und Pastoris zur Heiligen Dreyfaltigkeit zu Dantzig / In gründlicher Beantwortung und Abweisung dessen I. so genandter gewissenhafter Rüge. 2. Vermeynten Erweises der angegebenen Ubereilung der eylfertigen Vorstellung 3. und 4. des andern und dritten Theils der fälschlich beschuldigten Sectirischen Pietisterey.

	Frankfurt	am	Mayn	1698.
--	-----------	----	------	-------

20. Samuel Schelwig: Die Safft- und Krafft-lose Abfertigung Hn. D. Philip Jacob Speners / Durch Summarische Wiederholung / derer in der Sectirischen Pietisterey zusammen getragenen Irrthümer / und gründliche Behauptung der waaren Lehre / sonderlich in folgenden Punkten: Ob der thätige Glaube gerecht mache? Ob man zu einiger gesetzlichen Vollkommenheit gelange? Ob das Gesetz / nach der evangelischen Lindigkeit / gehalten werde? Ob die Wercke ein Stück der Seeligkeit seyn? Ob die buchstäbliche Erkentnüs aus Gottes Wort / für eine geistliche Erkentnüs zu halten? Ob ein Gottloser / der die Waarheit aus der H. Schrift erkant / von GOtt gelehret worden? Ob die Erleuchtung ohne die Heiligung seyn könne? Nebenst Beantwortung anderer mit eingemischten Sachen / Geprüft / und dem Urtheil der Evangelischen Kirchen unterworfen von D. Samuel Schelwigen / Prof. Publ. des Athenaei Rectore, und zur Heil. Dreyfaltigkeit Pastore. Dantzig 1698.

21. Samuel Schwerdtmann: Kurtzer Bericht von der gemachten Schelwigischen Sectirerey so bisshero durch seine Scarteken ausgebreitet, zu Papier gebracht von Samuel Schwerdtmannen Pomeran. 1698.

22. Besser kein Christ / als ein Pietist / das ist / Christliches Bedecken über eine vorgelegte sonderbahre Frage / gestellet von einem / welcher der wahren Lutherischen Kirchen von ganzem Herzen aufrichtig zugethan ist. 1699.

23. Offenbahrer Beweiß daß Herr D. Samuel Schelwig / In seiner schrift-hässigen Verkehrung der Augspurgischen Confession und der Apologia nichts wieder Herrn D. Philipp Jacob Spenern vorgebracht / Welches nicht schon vorlängst von diesem wäre gründlich beantwortet und also die Warheit und Unschuld gerettet worden / Vor Augen geleyet von einem Liebhaber der Warheit und des Friedens. Frankfurt am Mayn und Leipzig 1704.

24. Samuel Schelwig: Synopsis controversiarum, sub pietatis praetextu motarum, quae In Pugillos Quaestionum LXI. distributae, ordinariis Disputationibus, in Athenaeo Gedanensi, argumentum praebuerunt: Nunc vero Coniunctim editae, iudicio Ecclesiae Evangelico-Lutheranae submittuntur. Gedani 1705.

Glosarium: <http://pietyzm.umk.pl/index.php/realizacja/glosarium>

Biogramy: <http://pietyzm.umk.pl/index.php/realizacja/biogramy>

Literatura pomocnicza (wybór):

1. Luise Schorn-Schütte, *Die Reformation. Vorgeschichte, Verlauf, Wirkung*, München 2016.
2. *Metzler Lexikon Christlicher Denker*, M. Vinzent (red.), Stuttgart / Weimar 2000.
3. *Pietismus. Eine Anthologie von Quellen des 17. und 18. Jahrhunderts*, V. Albrecht-Birkner, W. Breul, J. Jacob, M. Matthias, A. Schunka, Chr. Soboth (red.), Leipzig 2017.
4. *Pietas et eruditio. Pietistische Texte zum Theologiestudium*, K. vom Orde (red.), Leipzig 2016.
5. Philipp Jacob Spener, *Die Anfänge des Pietismus in seinen Briefen*, M. Matthias (red.), Leipzig 2016.
6. *Geschlechtlichkeit und Ehe im Pietismus*, W. Breul, S. Salvadori (red.), Leipzig 2014.
7. Martin H. Jung, *Pietismus*, Frankfurt am Main 2014.
8. A. Zuberbier, J. Tofiluk, J. Gross, M. Uglorz, J. Stahl, B. Tranda, K. Karski, *Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*, Warszawa 2014.
9. *Lebensläufe August Hermann Franckes. Autobiographie und Biographie*, M. Matthias (red.), Leipzig 2016.
10. *Luther und der Pietismus*, K. Heimbucher (red.), Bielefeld 1999.
11. Piotr Kościelny, *Dzieje reformacji w Polsce*, Warszawa 2017.
12. Manfred Uglorz, *Marcin Luter. Ojciec Reformacji*, Bielsko-Biała 2006.
13. Thomas Kaufmann, *Erlöste und Verdammte. Eine Geschichte der Reformation*, München 2017.
14. *Lexikon der Reformationszeit*, K. Ganzer, B. Steimer (red.), Freiburg im Breisgau 2002.
15. Armin Sierszyn, *2000 Jahre Kirchengeschichte*, Witten 2015.
16. Veit Dietrich, *Kazania ks. dra Marcina Lutra. Postylla domowa. Nowy przekład*, Kraków 2011.
17. Thomas Kaufmann, *Geschichte der Reformation in Deutschland*, Berlin 2016.
18. Olaf Mörke, *Die Reformation. Voraussetzungen und Durchsetzung*, Berlin / Boston 2017.
19. Heribert Smolinsky, *Kirchengeschichte der Neuzeit. Erster Teil*, Düsseldorf 2008.
20. Klaus Schatz, *Kirchengeschichte der Neuzeit. Zweiter Teil*, Düsseldorf 2008.
21. Marcin Luter, *Wyznanie augsburskie. 95 tez*, Bielsko-Biała 2014.
22. *Kommunikationsstrukturen im europäischen Luthertum der Frühen Neuzeit*, W. Sommer (red.), Gütersloh 2005.
23. Tim Dowley, *Der Atlas zur Reformation in Europa*, Neukirchen-Vluyn 2016.
24. Marcin Luter, *Wyznanie o Wieczery Pańskiej*, Bielsko-Biała 2014.

25. Jerzy Sojka, *Widzialne słowo. Sakramenty w luterańskiej "Księdze zgody"*, Warszawa 2016.
26. Jerzy Sojka, *Czytanie Reformatora. Marcin Luter i jego pisma*, Wiśła 2014.
27. Marcin Luter, *Mały katechizm. Nowy przekład*, Bielsko-Biała 2014.
28. Marcin Luter, *Pisma etyczne*, Bielsko-Biała 2009.
29. *Formuła zgody*, Bielsko-Biała 2014.
30. Michael Lösch, *Wäre Luther nicht gewesen. Das Verhängnis der Reformation*, München 2017.
31. *Figura heretyka w nowożytnych sporach konfesyjnych*, red. A. Bielak, W. Kordyzon, Warszawa 2017.
32. *Lexikon der Kirchengeschichte*, red. B. Steimer, t. 1-2, Freiburg 2001.
33. *Reformation und Generalreformation - Luther und der Pietismus (Hallesche Forschungen 32)*, red. Chr. Soboth, Th. Müller-Bahlke, Halle 2012.
34. Sebastian Duda, *Reformacja. Rewolucja Lutra*, Gliwice 2017.
35. Kaarlo Arffman, *Was war das Luthertum? Einleitung in eine verschwundene Auslegung des Christentums*, Zürich 2015.

Portale dedykowane:

1. [Deutsches Textarchiv](#)
2. [Evangelisches Zentralarchiv](#)
3. [The Post-Reformation Digital Library](#)

Dodatki:

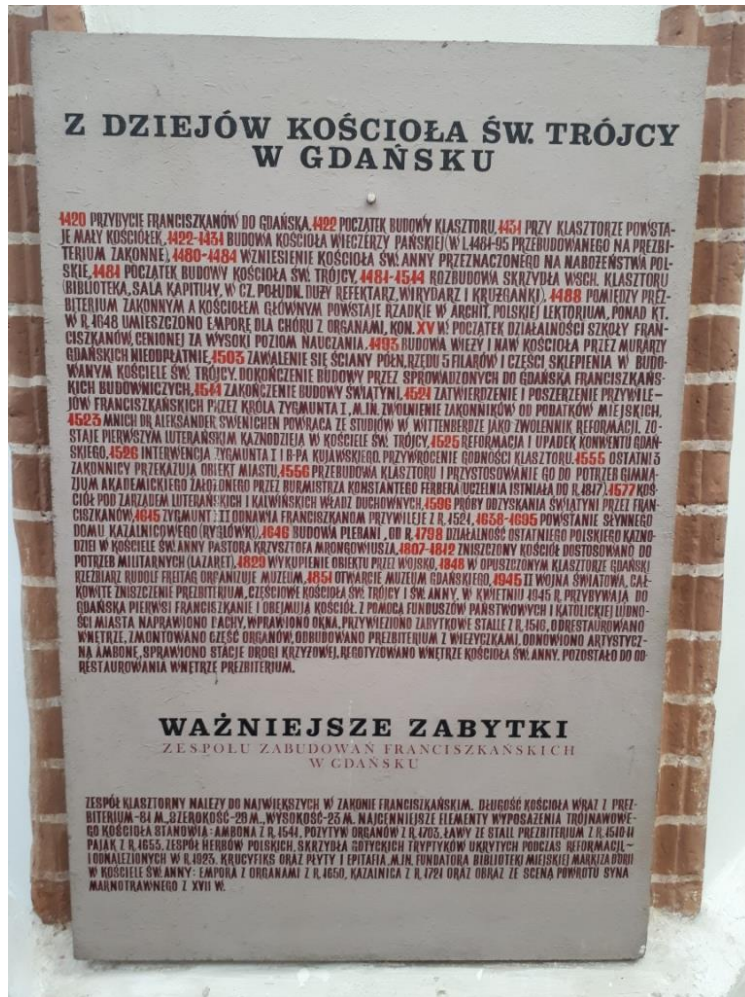
Kościół Św. Trójcy obecnie (foto: L. Lewandowska, styczeń 2018 r.)

Epitafium kamienne Samuela Schelwiga (prezbiterium):

Rekapitulacja:

Poszukiwanie genezy i okoliczności powstania sporów pietystycznych w kontekście historycznym i kulturowym oraz analiza struktur myśli pietystycznej w oparciu o wybrane aspekty teologii pietystycznej i ortodoksyjnej:

1. W jaki sposób pietyzm rozprzestrzenił się w Gdańsku? Gdzie winniśmy szukać początków tego ruchu w Gdańsku? Kto był duchowym przywódcą pietyzmu gdańskiego?

Źródła historyczne nie wzmiankują pojedynczej osoby/osób, która/e krzewiła/łyby pietyzm na ziemiach królewsko-pruskich. Można przyjąć jednak, że pietyzm dotarł do Gdańska podobnie jak inne ruchy religijne czy prądy umysłowe za pośrednictwem udających się w podróże kształcące absolwentów Gimnazjum Akademickiego, uczonych i badaczy, wyruszających do Niemiec celem poszerzenia horyzontów religijnych i uzupełnienia edukacji akademickiej i wracających po odbyciu studiów wyższych, albo i dzięki odwiedzającym Gdańsk gościom, którzy przynosili nowinki o tym, co dzieje się w świecie.

Podobnie źródła milczą na temat ewentualnego „przywódcy” / propagatora pietyzmu w Gdańsku, być może z pewnymi wyjątkami. Można bowiem wskazać na [Constantina Schütza](#) (1646-1712), pastora kościoła NMP, czy [Ernsta Langa](#) (1650-1727), [twórcę pieśni kościelnych](#), którzy zarówno w swojej twórczości religijnej, jak i głoszonych kazaniach nieco pozytywniej wypowiadali się o reformie pietystycznej i skłonni byli częściej wprowadzać wybrane jej aspekty na grunt gdański, o ile atmosfera społeczno-kościelna im na to pozwalała. Naturalnie ich oficjalne stanowisko, a także wewnętrzne przywiązanie do czystej nauki luteranckiej nie pozwalały im na tzw. coming out. W świetle obecnych badań historycznych, prowadzonych głównie w Niemczech, ci pastory, których historiografia utrwaliła w kontekście ruchu pietystycznego, z pewnością przekonani byli o swojej prawowierności, a idee pietystyczne wprowadzali jedynie jako swoiste novum w zakresie praktycznej służby liturgicznej i uczestnictwa wiernych świeckich w życiu Kościoła.

2. W jaki sposób lokalni pietysi powiązani byli z europejskim ruchem pobożnościowym i czy rozwinęli własną myśl teologiczną?

Badacze (S. Salmonowicz, S. Kościelak, K. Matwijowski, [E. Schnaase](#)) są sobie zgodni, a materiał dowodowy to potwierdza, że pietyzm w Gdańsku nie był szczególnie inspirujący dla całego europejskiego ruchu pietystycznego w XVII wieku. To oznacza, że nie można mówić o rozwinęciu własnej myśli teologicznej, lecz co najwyżej o eksplikacji i aktualizacji myśli Philippa Jakoba Spenera w duchu luteranizmu gdańskiego (wykorzystanie "Sitz im Leben" i interpretacja docelowa). W źródłach z tamtego okresu znajdujemy relatywnie dużo świadectw o asymilacji treści pietystycznych, nieodbiegających od nauki Ph.J. Spenera (nie ma tu jednak mowy o powstaniu nowego reformatora na miarę Hermanna Augusta Franckego w Halle ([zob. Biogramy](#)) i pietyzmu halleńskiego lub [Nikolausa Ludwiga hrabiego von Zinzendorf](#) i wspólnoty religijnej w Herrnhut).

3. Jak wyglądał proces asymilacji nowych idei w Gdańsku? Kim byli promotorzy "praxis pietatis"?

Pytanie to wiąże się bezpośrednio z osobami wspomnianych wyżej Constantina Schütza oraz Ernsta Lange, a także liczną grupą pastorów, uczonych, ale i prostych ludzi, o których wspomina m.in. Samuel Schelwig w piśmie "[Itinerarium Antipietisticum](#)" (relacja Schelwiga nt. podróży do Niemiec - opuszczenie Gdańska i pierwsze spotkania z pietyzmem jeszcze w okolicy miasta). Zgodnie z ideologią ruchu pobożnościowego promotorami "praxis pietatis" byli nie tyle teolodzy i uczeni, co raczej "prości" ludzie, nierzadko z niższych warstw społecznych, przedstawiciele rzemiosł i kupiectwa, którzy "oświeceni" i odmienieni po ponownym narodzeniu pełnili misję ewangelizacyjną wśród równych sobie, przejmując często funkcje pasterskie (co stało się przedmiotem krytyki teologów ortodoksyjnych).

Z materiału badawczego wynika wprost, iż żaden z teologów bezpośrednio zaangażowanych w głoszenie myśli Spenera nigdy do tego oficjalnie się nie przyznał (przed Radą Miasta), lecz co najwyżej wyjaśniał, iż treści przez niego głoszone w kazaniach mogły być w pewien sposób zbieżne z teologią pietystyczną (naturalnie w sposób niezamierzony), ponieważ miała ona z pewnością ogromne zalety dla rozwijania praktycznego wymiaru religijności chrześcijan gdańskich (odnowa codziennej pobożności, wejście człowieka w głęboką relację z Bogiem i z bliźnimi, pogłębiona lektura Pisma św., świadome uczestnictwo w liturgii kościelnej dzięki aktywności w zakresie modlitwy i śpiewu). Mimo to uznani oni zostali za fanatyków i odszczepieńców, sprzyjających nowej sekcje.

4. Jak doszło do sporu między pietystami a ortodoksyjnymi luteranami w Gdańsku? Czy dysputa teologiczna przekształciła się również w konflikt personalny?

Około 1600 r. protestantyzm zmierzył się z kryzysem pobożności. Skoncentrowany na rozbudowie teologii ortodoksyjnej w łączności z filozofią i logiką Arystotelesa, zracjonalizował soteriologię i zbudował ubrany w fachowe terminy, sztywny i poprawny system nauki wiary, odsuwając na dalszy plan praktyczne potrzeby życia chrześcijańskiego i doprowadzając w ten sposób do rozkładu więzi między naukami teologicznymi a religijnością wiernych. Na tym tle doszło na początku lat 90-tych XVII wieku do sporu między pietystami a ortodoksyjnymi luteranami, którzy celem obalenia fałszywej doktryny konsultowali się z wybitnymi teologami niemieckimi. Jedną z pierwszych opinii na temat pietyzmu opublikowana została w 1692 r. przez wydział teologiczny w Lipsku w piśmie zatytułowanym [Gründliches und wolgesetztes Bedencken / Von der Pietisterey](#). Dokument podpisany przez teologów Johanna Benedicta Carpzo, Georga Möbiusa, Georga Lehmana oraz Valentina Albertiego z datą dzienną 20 lutego, rok później przedmową opatrzył gdańszczanin Samuel Schelwig (1643-1715). W piśmie tym duchowni lipscy, wychodząc od analizy Collegiów pietatis, zestawili pobożność pietystyczną z religijnością Kościoła apostołskiego i wczesnochrześcijańskiego, przejawiającą się w nauczaniu, upominaniu, ostrzeganiu, pocieszaniu, śpiewie i modlitwach wiernych. Zajęcie przez Schelwiga stanowiska względem nowego ruchu stanowiło przyczynę późniejszego sporu.

Pierwotnie konflikt gdański rozwijał się głównie w ramach przepowiadania kościelnego. Materiał źródłowy zaświadcza o intensywnym zaangażowaniu pastoralnym kaznodziejów już od 1692 r. Constantin Schütz, pastor secundus kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Gdańsku i wicesenior ministerium duchownego, z ambony wypominał S. Schelwigowi skostniałe, zbyt szkolne podejście do uprawianej teologii, która przypominała mało użyteczną sztukę i w żadnej mierze nie mogła służyć ćwiczeniu się w pobożności. Schelwig ubolewał z kolei nad tym, że nauka ortodoksyjna, która stanowić miała fundament prawdziwego zbawienia, stała się przedmiotem ohydnych żartów i szyderstwa. Jednocześnie żądał od wiceseniora zaprzestania głoszenia „nowinek pietystycznych”, które kontestowały powszechnie uznaną naukę o usprawiedliwieniu. W odpowiedzi na powyższe 15 kwietnia 1693 r. Schütz, który do tego momentu nigdy nie potwierdził ani przynależności, ani aprobaty dla ruchu pobożnościowego Spenera, skierował do rady miasta Gdańska skargę na pastora-kolegę. W celu zbadania sprawy i doprowadzenia do ich pojednania powołano więc komisję, która pół miesiąca później przeprowadziła z obojgiem teologów oficjalne rozmowy. Jak się okazało, okres spokoju nie trwał długo, gdyż z ambony kościoła mariackiego dość szybko spadły słowa poparcia dla pietystów. Niepokój warstw społecznych, utożsamiających się na co dzień z praktyką Kościoła ortodoksyjnego, potęgowały również kasandryczne opisy wydarzeń z wielu miast niemieckich, jak Halberstadt, Giessen, Lipska, Erfurtu, Lubeki czy Hamburga, związane z propagowaniem nowego nurtu pobożnościowego i rozpowszechnione w piśmie z 1693 r. pt. [Ausführliche Beschreibung des Unfugs der Pietisten](#), którego autorem okazał się być Johann Benedict Carpov. Polemika między Schelwigiem a Schützem toczyła się w kolejno publikowanych pismach obu teologów, przerzucających się odpowiedzialnością za powstałe nieporozumienia. Obaj przekonani byli o słuszności własnego stanowiska i głoszonych przez siebie prawd.

Ponadto bieżące wydarzenia, a także decyzje Ministerium Duchownego Gdańska, by powierzyć wiceseniorat nie rektorowi Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku i pastorowi kościoła Świętej Trójcy (czyli S. Schelwigowi), lecz byłemu diakonowi kościoła św. Katarzyny, Constantinowi Schützowi, zadecydowały także o tym, iż równoległe do sporu o podłożu teologicznym toczył się konflikt personalny, ugruntowany na ambicjonalnym podejściu do pełnionych funkcji.

5. Jakie były konsekwencje transferu nowej myśli pobożnościowej na grunt Prus Królewskich?

Transfer myśli pobożnościowej na grunt Prus Królewskich przyczynił się w pierwszym rządzie - pod względem społecznym - do eskalacji konfliktu między luteranami ortodoksyjnymi a tymi, którzy dostrzegli potrzebę zreformowania nieco ponad stuletniej tradycji luterskiej i wprowadzenia do życia eklezjalnego nowych wartości. Odświeżenie liturgii zarówno tej sprawowanej w kościołach, jak i tej domowej miało na celu umocnienie wiernych w wyznawanej przez nich wierze i związanie ze wspólnotą jako taką. W naturalny sposób Prusy Królewskie, a w szczególności Gdańsk, stały się areną międzynarodowych wydarzeń o charakterze wyznaniowym i w sposób trwały wpisały się do europejskiego krajobrazu konfesyjnego końca XVII i początku XVIII wieku. Pietyzm gdański nie dał jednak w historiografii kościelnej istotnego wkładu w nauki teologiczne (teologia historyczna), nie rozwinął własnej interpretacji doktrynalnej i nie przyczynił się do zreformowania teologii ewangelickiej jako takiej. Stanowisko teologów gdańskich, przynależnych do pietyzmu, uznać można zdecydowanie za bierne lub może raczej

odtwórcze pod względem produkcji teologicznej. Pietysi powtarzali bowiem naukę Philippa Jakoba Spenera.

6. Jakie różnice pogładowe dzieliły teologów pietystycznych i ortodoksyjnych? (usprawiedliwienie, wiara, uczynki) Skąd kaznodzieje czerpali swoje inspiracje?

Badania naukowe nad zarysowaną tu myślą teologii pietystycznej przywołują głęboką refleksję nad duchowością chrześcijańską w jej systematycznym powiązaniu z ponad stuletnią tradycją protestancką. Jak wynika z analizowanych świadectw z epoki, podstawą wielostronnego, heterogenicznego dyskursu teologicznego była w nowożytności zwykle ta sama doktryna Marcina Lutera, jednakowoż odmiennie interpretowana przez przedstawicieli różnych ruchów reformatorskich z uwagi na zebrane przez nich doświadczenia, przekonania wewnętrzne czy wyobrażenia na temat dostępnej palety form życia religijnego członków wspólnoty Kościoła widzialnego.

Zgodnie ze współczesnymi badaniami pietyzm jako taki nie był odrębnym kierunkiem teologicznym, lecz ruchem pobożnościowym. Jednocześnie myśl pietystyczna nasiąknięta była teologią, sama oddziałując również na uprawianą na uniwersytetach teologię (zob. przykład A.H. Francke, [zob. Biogramy](#)). Pietyzm wymusił na ówczesnych teologach przede wszystkim nowy sposób uprawiania teologii, ugruntowany w Biblii (stąd też jego ogromny wpływ na rozwój biblistyki, filologii języków biblijnych, krytyki biblijnej). Według pietystów teologia miała służyć przede wszystkim praktyce (nie uniwersyteckim dysputom spekulatywnym), być przeznaczona do użytku w kościołach, gminach, podczas konwentykli, a także lektury/katechezy prywatnej. Z tego względu pietysi nie tyle odrzucili teologię akademicką, arystotelesowską filozofię szkolną, metafizykę czy naukę Kartezjusza, co raczej przyznali im drugorzędną rolę w katechizacji i ewangelizacji. To oznacza, że rozwijali swoją teologię głównie w kazaniach i pismach budujących, nie zaś dogmatycznych eksplikacjach o wymiarze czysto teoretycznym.

Do nowych akcentów należało z pewnością podkreślenie uświęcenia obok usprawiedliwienia (przejawiające się w naśladowaniu Chrystusa), eklezjologii (stąd nacisk na *ecclesia in ecclesia - collegia pietatis*), teologizacja i biblicyzacja laików (wprowadzanie wiernych świeckich w arkana dotąd zastrzeżonej wiedzy, wyjaśnianie Pisma św., katechizmu, lektura budująca, śpiew, modlitwa indywidualna, indywidualna relacja człowieka z Bogiem). Pietyzm stał się religią biblijną.

W praktyce, mimo przekazu znanych dzisiaj pism polemicznych, mających naówczas wydzwięk zdecydowanie antagonistyczny i bardziej eskalujących konflikty niż je łagodzących, nauka Marcina Lutera zdawała się być w tym wszystkim nienaruszona. Choć ortodoksyjni luteranie dostrzegali w katechizacji pietystycznej elementy chiliazmu i większą skłonność do mistycyzmu (zob. Glosarium; zob. np. [Gründliches und wolgesetztes Bedencken / Von der Pietisterey, Die Sectirische Pietisterey t. II](#)), to jednak ocena współczesnych historyków Kościoła koncentruje się głównie wokół różnic w zakresie teologii praktycznej / pastoralnej / katechizacji codziennej / katechezie domowej / Kościoła domowego (zob. wyżej). Pietyzm pragnął odnowy życia liturgicznego chrześcijan, ich głębszego związania z transcendentnym Bogiem i to nie za pomocą niezrozumiałych formuł recytowanych podczas nabożeństw, ale dzięki wprowadzaniu ich na drogę lepszego, głębszego zrozumienia słowa Bożego (Pisma św.), bliższego obcowania z Bogiem (Spenerowa „modlitwa serca”) czy zacieśniania chrześcijańskich relacji między bliźnimi (w tym sensie powrót do wspólnoty czasów apostołskich), które odzwierciedlać miały relację chrześcijanina z Bogiem. Inspiracją dla pietystów był przede wszystkim mistycyzm Johanna Arndta ([zob. Biogramy](#)) i innych mistyków tego i wcześniejszego okresu, a także idea dyscypliny wewnętrznej i ascezy np. Jeana de Labadie ([zob. Biogramy](#)). To wszystko prowadziło do odnowy Kościoła, który najwyraźniej zatracił pierwotne powołanie dane mu przez Stwórcę.

Głównym zagadnieniem teologii pietystycznej (w sensie kluczowych pojęć, powtarzanych w przepowiadaniu kościelnym i użytkowej produkcji literackiej) były pojęcia ponownego narodzenia i nawrócenia, ukazywane na tle biblijnym (Rz 6,3n.; J 3,3-5; Dz 9). Chrześcijanie mieli żyć *zdecydowanym chrześcijaństwem*. Nie wystarczała już zwykła przynależność do Kościoła i niedzielny spacer na nabożeństwa (tzw. *Kirchgang*). Bycie chrześcijaninem miało się przejawiać w życiu codziennym, stąd nieustanne nawoływanie do ponownego narodzenia i nawrócenia, aby działać jak nowo narodzony w Chrystusie.

7. Jak wyglądała struktura myśli pietystycznej, służąca do szerzenia odnowy duchowej wśród chrześcijan? Jaka była retoryczna struktura kazań / traktatów i czy w jakiej mierze przyczyniała się do zwiększenia skuteczności ich oddziaływania? Jaki był główny cel przepowiadania pietystów?

W obliczu pogłębiającego się kryzysu Kościoła i coraz częściej diagnozowanej wiary pustej, martwej, wyrosłej najwyraźniej z licznych uchybień w katechizacji, doktrynerskiego wykładu prawd ewangelicznych oraz braku dbałości o wielostronną formację ludzką, pietyzm krzewił innowacyjną myśl o radosnym, praktycznym chrześcijaństwie, ufundowanym na autentycznym przeżywaniu wiary i wejściu w żywą relację miłości z Bogiem. Wewnętrzna odnowa, osobiste nawrócenie i ponowne narodzenie w Chrystusie, które propagował, stymulowały do podejmowania świadomych i dojrzałych postaw religijnych, wyrażających się w chrześcijańskiej trosce zarówno o jednostkę, jak i wspólnotę (budowanie Kościoła relacji) oraz ukierunkowanych chrystologicznie, soteriologicznie i eschatologicznie. Celem była uniwersalna aktywizacja i teologizacja laików oraz przejście z wiary wyznawanej do czynnej, do praktykowania religii w sposób zrozumiały i odpowiedzialny. Nie bez znaczenia był powrót do nauczania „pierwotnego” Lutra, ale i nawiązanie do początków chrześcijaństwa i średniowiecznej mistyki. Przywiązując wagę zwłaszcza do *praxis devotionis*, pietyzm usiłował przezwyciężyć scholastyczną, racjonalną, ortodoksyjną apologię wiary, zastępując ją ciepłą i szczerą relacją z Chrystusem. Konsekwencją takich działań było usankcjonowanie w Kościele dualizmu dyscypliny życia i doktryny, subiektywnego, indywidualnego doświadczenia i autorytetu kościelnego oraz praktyki i teorii.

Analiza produkcji kaznodziejskiej nie wykazała większych odstępstw od zwyczajowych modeli kazań osnutych wokół tematów biblijnych i katechezy opartej na katechizmach Marcina Lutera. Trudno także wyłowić teksty, w których wyraźne byłoby zamiłowanie do pogłębionej analizy języków biblijnych, gdyż zasadniczo była ona wspólna dla każdego z tego typu tekstów użytkowych okresu wczesnej nowożytności. Kazania pietystyczne poza wyborem bardziej preferowanych tematów jak ponowne narodzenie czy życie pełnią chrześcijaństwa nie odbiegały od modelu dotychczasowych kazań, a przez to nie rozwinęły odrębnych metod większego oddziaływania na słuchaczy (zdecydowanie większy wpływ na kształtowanie sumień i katechizację chrześcijan miały zgromadzenia biblijne, znane jako Collegia pietatis ([zob. Glosarium](#)), gdzie w sposób mniej instytucjonalny rozwijano idee religii bliskiej czy indywidualnej relacji z Bogiem i bliźnim).

Badania nad historią pietyzmu potwierdziły zasadniczo, iż mimo przypisywanego mu libertynizmu oraz tendencji do modernizacji dotychczasowych zasad funkcjonowania dokumentów normatywnych w Kościele jego zasługą była na płaszczyźnie ogólnoludzkiej niewątpliwie postępująca biblicyzacja społeczeństwa chrześcijańskiego, wynikająca z pogłębionej i mądrej lektury Pisma świętego (także prywatnej oraz tej praktykowanej w czasie nabożeństw domowych z „hausvaterem”), a także z obcowania z nim w kazaniach czy podczas *Collegiów pietatis*. Transfer języka biblijnego do codzienności sprawił – przynajmniej w teorii – jej przesylenie rzeczywistością Bożą, celebrowaną w różnych okolicznościach życia i pracy wiernych, a wielokrotnie powtarzana lektura wpływała według Philippa Jakoba Spenera na uczenie się ze słuchu i ćwiczenie w pobożności.

8. Czy europejska myśl pietystyczna znana była na gruncie gdańskim (np. collegia pietatis)? Dlaczego można mówić o europejskim dziedzictwie myśli pietystycznej w przypadku Gdańska?

W Gdańsku nie zostały potwierdzone źródłowo Collegia Pietatis ani inne formy zgromadzeń biblijnych (konwentykli) - por. wzmianki o pietystach gdańskich u S. Schelwiga: [Itinerarium Antipietisticum](#). Ma to związek przede wszystkim z faktem, iż pietyzm stanowił tu niezaprzeczną mniejszość, przez całe dziesięciolecie walcząc z ortodoksją luterzańską o równouprawnienie w ramach luterńskiej eklezjologii i zasadniczo przegrywając tę batalię. Niemniej, teologia pietystyczna, posługująca się takimi pojęciami jak ponowne narodzenie, nawrócenie, uświęcenie, a także uprawianie chrześcijaństwa praktycznego (*praxis pietatis*) upowszechnione zostały wśród pietystów gdańskich z dużym powodzeniem i przyczyniały się do prób wprowadzania reformy do skostniałych struktur eklezjalnych.

Mimo braku odrębnie wypracowanej myśli teologicznej, mimo dużego przywiązania do tradycji luterńskiej (być może z obaw przed ostracyzmem), mimo braku chęci wprowadzania europejskich wzorców pietystycznych w postaci konwentykli na szeroką skalę można (!) z całą stanowczością uznać, iż pietyzm gdański należy do europejskiego dziedzictwa kulturowego i religijnego, ponieważ za sprawą jego głównych antagonistów, tj. przede wszystkim [dr Samuela Schelwiga](#), wpisał się trwale w historię utrwalania się pietystycznego ruchu odnowy religijnej w ewangelickim krajobrazie niemieckim, przyczyniając się do wzmożonej produkcji literackiej o charakterze polemicznym i wymuszając na pietystach, w tym głównie na [Philippie Jakobie Spenerze](#), zaangażowanie w dyskurs teologiczny dot. prawd wiary, doktryny M. Lutera i jej apologii. Dzięki temu Gdańsk wymieniany jest w światowej literaturze badawczej, poświęconej temu zagadnieniu, równoległe wśród tych ośrodków teologicznych, które w istotny sposób stymulowały pietyzm do podjęcia walki o rację bytu w Kościele ewangelickim XVII i XVIII wieku. Produkcja literacka ostatniego dziesięciolecia XVII stulecia to ponad 50 pism polemicznych,

traktatów religijnych, egodokumentów i świadectw urzędowych, których dopełniają rękopiśmienne materiały źródłowe, przechowywane w archiwum gdańskim. Biorąc pod uwagę krótki czas trwania sporu, 1692/1693-1703, a także jego późniejsze echa, jest to zagadnienie kluczowe dla pietyzmu europejskiego, które wymaga poszerzenia o kolejne miasta Prus Królewskich.

Więcej na temat praktycznej teologii pietystycznej przedstawione zostanie w publikacji "Praktyczne chrześcijaństwo. Studium z gdańskich sporów pietystycznych 1692–1703" autorstwa dr Liliany Lewandowskiej, kierownika grantu NCN Sonata 11, która ukaże się drukiem w 2020 r. w Wydawnictwie Naukowym UMK.

* * *

Luteranizm wyrósł z krytyki średniowiecznych nadużyć Kościoła rzymsko-katolickiego i powracając do korzeni pierwotnego chrześcijaństwa, inicjował odnowione funkcjonowanie człowieka w przestrzeni społecznej religii, tj. w sferze „sacrum” i „profanum”. Wraz z upływem czasu stanął jednak w obliczu kolejnych wyzwań, mierząc się nie tylko z zadaniami apologetycznymi wobec odradzającego się katolicyzmu i okrzepniętego już kalwinizmu, ale i z postulatem weryfikacji pozycji człowieka w jego relacji do Boga. Doświadczając pogłębiającego się pluralizmu myśli teologicznej różnych środowisk kościelnych oraz codziennej praktyki religijnej, stał się świadkiem, ale i katalizatorem kolejnych rozłamów i antagonizmów, osadzonych w kontekście interpretacji nauki Marcina Lutera. Za jedną z ciekawszych gałęzi poreformacyjnego ewangelicyzmu uznaje się ruch pietystyczny, którego fundamentem stało się wydane w 1675 r. dzieło Philippa Jakoba Spenera (1635–1705), ówczesnego kaznodziei kościoła św. Pawła we Frankfurcie nad Menem, a od 1691 r. prepozyta i radcy konsystorza przy kościele św. Mikołaja w Berlinie, pt. *Pia Desideria*[1].

W swoim kilkusetstronicowym traktacie Spener, inspirując się rozwiązaniami ćwiczebnymi Jana Arndta (1555-1621) w zakresie kształtowania indywidualnej relacji człowieka z Bogiem, powiązał brak prawdziwej i żywej wiary Kościoła z upadkiem moralnym wśród wiernych. Podobnie jak jego poprzednicy dostrzegał symptomy porzucenia przez Kościół pierwotnych założeń reformacyjnych, zaniedbania w katechizacji, niewystarczającą dyscyplinę kościelną, braki w wykształceniu duchownych czy zepsucie na uniwersytetach, spowodowane przez nieustannie toczące się polemiki doktrynalne. Zwracał uwagę także na niedostateczną edukację etyczną laików, którzy pogrążeni w pijaństwie, skłonności do bijatyk, niechętni do praktykowania miłości bliźniego, wykazywali się jedynie wiarą nabytą, nie zaś żywą, uwewnętrzną[2]. Obserwacja tej zewnętrznej, pozornej religijności i obyczajowości chrześcijan „jedynie chodzących do kościoła” skłoniła Spenera do podjęcia wyraźnych działań. Miał on jednak pełną świadomość, że reforma nie może być odgórnie narzuconym nakazem władz miasta czy kraju[3], gdyż przerodzić się może w system publicznego dyscyplinowania obywateli, niepozostający w związku z Kościołem i rozwojem wiary, i prowadzić będzie do pozornego chrześcijaństwa, obwarowanego surowymi sankcjami społecznymi. Droga odnowy życia religijnego prowadziła według niego jedynie przez reformę obejmującą kler, w tym jego przygotowanie teologiczne[4]. Zamiar ten nie był umocowany jedynie teoretycznie. Przygotowanie podbudowy systemu poprzedziła obszerna korespondencja Spenera z podobnie usposobionymi zwolennikami reformy, m.in. augsburskim kaznodzieją Bogumiłem Spizlem (1639–1691) i superintendentami Janem Ludwikiem Hartmannem (1640–1680) z Rothenburga oraz Eliaszem Veielem (1635–1706) z Ulm[5]. Działania te pociągnęły za sobą nie tyle uniwersalne próby modernizacji religijności i obyczajowości, co raczej przedsięwzięcia zindywidualizowane w postaci mniejszych kręgów dyskusyjnych (tzw. „collegia pietatis”), skierowanych do konkretnej grupy odbiorców. Były to spotkania o charakterze częściowo towarzyskim, w dużej mierze skoncentrowane na duchowych potrzebach uczestników (nierazko w oparciu o 1Kor 14) i dotyczące spraw wyłączonych z prozy życia codziennego. Konwentykle stały się oficjalnym zarodkiem rodzącego się luteranckiego pietyzmu i wkrótce upowszechniły się w całych Niemczech. Obok publicznych nabożeństw i mszy, praktykowanych w Kościele ewangelickim, stanowiły one zupełnie nową jakość spotkań gminy, oferując więcej możliwości edukacyjnych i umoralniających (analiza pobożnych lektur i rozważania). Jednocześnie nie zastępowały dotychczasowych form religijności liturgicznej. Ich wartością dodaną był rozwój idei duchowego kapłaństwa. Według Spenera każdy chrześcijanin był kapłanem i jako taki zobowiązany był do upominania i pocieszania członków własnej wspólnoty, ale i teologów. To zaś oznaczało z pewnością dużą ingerencję w klerykalny system ówczesnego Kościoła[6].

Pietyzm próbował przełamać przesyconą ceremonializmem i uporządkowaną według prawa rzeczywistość Kościoła, który kwestiami dogmatycznymi zdominował etyczne i moralne aspekty życia

człowieka, realizując jednocześnie zbyt naukowe i zdystansowane podejście do duszpasterstwa i katechizacji. Ideałem kaznodziei stał się duszpasterz bliski ludowi, mówiący w zrozumiałym języku o problemach codzienności, aktualizujący treści biblijne stosownie do kontekstu doświadczeń i przeżyć ówczesnego społeczeństwa oraz rezygnujący z własnej erudycji i uczoneści na rzecz zrozumienia potrzeb wspólnoty wiernych^[7].

Pismo *Pia Desideria* błyskawicznie stało się „podręcznikiem” pietystów, zawierało bowiem praktycznie wszystkie założenia nowego ruchu, ułożone w umiarkowany program reform, które należało przeprowadzić w ramach istniejących już struktur kościelnych (uzupełnionych o wzmiankowane „collegia pietatis”). Dążenie do uwewnętrznienia chrześcijaństwa, do tzw. „praxis pietatis”, spletało się tu z tendencjami do zintensyfikowania poszczególnych etapów uświęcenia człowieka i naśladowania Chrystusa. Pietysty pragnęli być różni od świata i ducha czasów. Ich celem były dbałość i troska o własną wspólnotę, a także krzewienie pobożności w oparciu o nawrócenie i ponowne narodzenie w Chrystusie, a także o gorliwą lekturę Pisma świętego. Ogromne znaczenie miał również powrót do nauczania „pierwotnego” Lutera czy Kalwina, ale i nawiązanie do początków chrześcijaństwa i średniowiecznej mistyki^[8].

W ujęciu historiografii Kościoła i wyznania chrześcijańskiego pietyzm był ruchem pobożnościowym (ale nie teologicznym), który do stylu uprawiania nauk teologicznych wprowadził intensywną lekturę Pisma świętego wraz z jego aktualizującą interpretacją, odrzucając jednocześnie spekulację teoretyczną i szkolne podejście do uprawiania teologii na rzecz teologizacji laików. W centrum uwagi postawił także uwewnętrzną, uświadomioną i odnowioną wiarę, „praktyczne chrześcijaństwo” oraz eklezjologię opartą na naśladowaniu Chrystusa. Była to nowa kategoria życia kościelno-liturgicznego w nieco ponad stuletnim Kościele luterańskim, którą w drugiej połowie XVII wieku należało zgłębić i usystematyzować.

Recepcja teologii Spenera w środowisku niemieckim była jednak niejednorodna i niewiążąca. O ile pozytywne reakcje budziło w pewnych kręgach m.in. utworzenie konwentykli czy wspieranie religijności chrześcijańskiej, o tyle kontrowersyjne stały się nawiązania Spenera do koncepcji chiliastycznych, w tym kamieni milowych odnowy chrześcijaństwa, tj. nawrócenia Żydów czy upadku Rzymu. Wyparcie władzy zwierzchniej z udziału w życiu Kościoła uznano za sprzeczne z systemem. Spenerowi zarzucano próbę naruszenia struktur kościelnych i ingerencji w sprawy społeczne obywateli, podejrzewano go o wybujały perfekcjonizm i skłonność do mistycznego katolicyzmu. Jednocześnie krytykowano go za odrzucenie scholastyki, filozofii i polemik doktrynalnych. On sam projektował jednak wypracowaną przez siebie reformę do realizacji w wąskich kręgach parafialnych^[9].

Mimo iż w drugiej połowie XVII wieku zorientowana pietystycznie produkcja literacka odnotowała wzrost zainteresowania zagadnieniami codziennej praktyki religijnej i nabożeństw domowych, w całej Rzeszy Niemieckiej, ale i poza jej granicami, np. w prowincji Prus Królewskich, teolodzy ortodoksyjni zajmowali krytyczne stanowisko wobec błędnej interpretacji doktryny ewangelickiej (głównie w zakresie chrystologii i nauki o Eucharystii) i nowego pobożnościowego praktykowania kultu^[10]. Spory, które dość szybko przeradzały się również w konflikty o podłożu personalnym, w znaczny sposób utrudniały funkcjonowanie Kościoła w dobrze zorganizowanych nowożytnych organizmach miejskich.

---

[1] Ph.J. Spener, *Pia desideria oder herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirche*, Frankfurt/M. 167 5.

[2] Por. Johannes Wallmann, *Der Pietismus*, Göttingen 1990, s. 41-42.

[3] W nowożytności protestanckie ordynacje kościelne wydawane były zwyczajowo przez rajców miasta. Nakazom bądź zaleceniom dotyczącym dyscypliny kościelnej, uczynków pobożnych, uczestnictwa w nabożeństwach etc. towarzyszyły zwykle sankcje za ich niedotrzymanie, egzekwowane przez władzę świecką.

[4] Philipp Jakob Spener ubolewał w nim nad złym stanem chrześcijaństwa i babilońskim zniewoleniem przez antychrześcijański Rzym, wskazując jednocześnie na biblijną, eschatologiczną obietnicę odrodzenia (wpływ chiliizmu – nawiązanie do Rz 11:25n. oraz Ap 18 i 19). Program odnowy pobożności chrześcijańskiej obejmował u niego sześć punktów: (1) upowszechnienie głoszenia słowa Bożego

wśród wiernych (słowo Boże jako środek naprawczy, przepowiadane w homilii w oparciu o wybrane perykopy biblijne i uzupełniane prywatną lekturą Pisma świętego, a także rozważane w kręgach biblijnych); (2) odnowione znaczenie powszechnego kapłaństwa wszystkich wiernych (udział laików w życiu Kościoła, odrzucenie monopolu kapłańskiego kleru; powszechne kapłaństwo dostzegalne w osobistej ofierze, modlitwie, dobrych uczynkach i jałmużnie, a także w uważnej analizie słowa Bożego, pouczeniu, napominaniu, nawracaniu i budowaniu braci w wierze); (3) podkreślenie znaczenia uczynków wypływających z wiary (praktyka), nie zaś wiedzy na jej temat (nawiązanie do Jana Arndta); (4) ograniczenie prowadzonej polemiki doktrynalnej (świadectwo wiary wobec innowierców zamiast prowadzenia sporów religijnych z nimi); (5) reforma wykształcenia teologicznego duchownych pod kątem «praxis pietatis» (teologia jako «habitus practicus» pod wpływem Ducha Świętego, rezygnacja ze sztywnego przekazu wiedzy na rzecz kształcenia i wychowywania); (6) celowa odnowa homiletyczna (przeniesienie środka ciężkości z teoretycznego wykładu wiary na zbudowanie wewnętrznego człowieka, odrzucenie przepychu i retoryki kazań barokowych, dopasowanie kazań do umiejętności poznawczych słuchaczy, zbudowanie wewnętrznego człowieka, zalecenia dotyczące wyboru pobożnych lektur). Program Spenera miał na celu także dowartościowanie domu jako alternatywnego wobec Kościoła miejsca modlitwy. Na temat nabożeństw domowych i roli ojca rodziny (niem. „Hausvater”) zob. m.in. L. Górską, *Theatrum atrocissimorum factorum. Religiöse Pestbewältigung in Danzig 1709*, Tönning 2010, s. 133-136; P. Veit, *Die Hausandacht im deutschen Luthertum: Anweisungen und Praktiken*, w: *Gebetsliteratur der Frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit. Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden*, red. F. van Ingen, C. Niekus Moore, Wiesbaden 2001, s. 193-206; J. Hoffmann, *Die „Hausväterliteratur” und die „Predigten über den christlichen Hausstand”. Lehre vom Haus und Bildung für das häusliche Leben im 16., 17. und 18. Jahrhundert*, Weinheim / Berlin 1959 (*Göttinger Studien zur Pädagogik*; 37); R. van Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit*, t. 1: *Das Haus und seine Menschen 16.-18. Jahrhundert*, München 1990, s. 12-23; *Die Hauskirche*, w: *Geschichte der Auflösung der alten gottesdienstlichen Formen in der evangelischen Kirche Deutschlands*, red. P. Graff, t. 1, Göttingen 1937, s. 240-246; K. Lechler, *Hausgottesdienst*, w: *Enzyklopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesens*, red. K.A. Schmid, t. 3, Gotha 1880, s. 305-310. Odnośnie do odnowy Spenera zob. M. Brecht, *Philipp Jakob Spener*, s. 303, 307–310; J. Wallmann, *Der Pietismus*, s. 47–48; J. Wallmann, *Spener, Philipp Jakob*, s. 656–657, a także Ph.J. Spener, *Pia desideria*, przedmowa.

[5] Por. J. Wallmann, *Der Pietismus*, s. 42.

[6] Podczas spotkań, w których początkowo uczestniczyli jedynie mężczyźni, w późniejszym czasie także kobiety, choć bez prawa głosu, odczytywano zwykle fragmenty jakiejś pobożnej lektury (*Praxis pietatis* Ludwika Bayly’ego, przedstawiciela pietyzmu purytańskiego, oraz *Vorsmack göttlicher Güte* Joachima Lütkemanna, współczesnego Spenerowi teologa luterskiego i autora pism budujących) i dyskutowano o nich, a następnie omawiano także inne, interesujące zagadnienia. Nie poruszano jednak kwestii spornych, nie rozmawiano o nieobecnych. Spotkania otwierały i zamykały śpiewy i wspólne modlitwy. Spener przymierzał się początkowo do wprowadzenia rozważań Pisma świętego na miejsce pobożnej lektury, jednak z uwagi na brak przygotowania teologicznego słuchaczy porzucił ten pomysł. Por. J. Wallmann, *Der Pietismus*, s. 43–45; Martin Brecht, *Philipp Jakob Spener, sein Programm und dessen Auswirkungen*, w: Martin Brecht (red.): *Geschichte des Pietismus*, Göttingen 1993, s. 295–299, 372; Johannes Wallmann, *Spener, Philipp Jakob (1635–1705)*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, t. 31, Berlin / New York 2000, s. 655–656. Pietyzm Filipa Jakuba Spenera, zafascynowanego konserwatywną filologią biblijną, koncentrował się wokół Pisma świętego. On sam pozostawał niechętny wobec rodzącej się w tym czasie krytyki tekstów biblijnych.

[7] Por. Janusz T. Maciuszko, *Niezamierzony manifest pietyzmu*, w: Filip Jakub Spener, *Pia Desideria*, Bielsko-Biała 2014, s. 9-10.

[8] Por. Martin Brecht, *Pietismus*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, t. 26, Berlin / New York 1996, s. 607–608.

[9] Por. M. Brecht, *Philipp Jakob Spener*, s. 311–316.

[10] Na temat relacji między pietyzmem a reformacją zob. Martin H. Jung, *Pietismus*, Frankfurt am Main 2014, s. 112-118. Polemika prowadzona była najczęściej z teologami reprezentującymi nurt pietyzmu głównie w takich miastach jak Halle, Frankfurt nad Menem, Lipsk, Herrnhut na terenie Łużyc Górnych czy Wirtembergia.